

Лукаш СМІРСЬКІ

ІСТОРИЧНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ ЕТНІЧНОСТІ

У статті розглядаю кілька аспектів, пов'язаних із історико-політичним конструктивізмом в Україні; звертаю увагу на творення різних образів української держави після проголошення незалежності в 1991 році. Особливо зосереджуюся на тих поглядах та ідеях, які були або є популярними, але функціонували ніби в «другому обігу» українського історичного дискурсу. Маю на увазі всілякі біблійні генеалогії та історичні родоводи, сугестії, що територія сучасної України є колискою цивілізації, історично розміщеною в центрі світу.

Ключові слова: Україна, колискова цивілізації, землероб, християнство, язичництво.

© Л. СМІРСЬКІ, 2012

Побутує думка, яка спирається на особливості історичної долі та зумовлена географічно-адміністративними чинниками, що Україна не становить моноліту в розумінні однорідної народної культури. Поділ на Східну Україну, яка коливається у справі демографії, економіки, а передовсім політики до Російської Федерації, Центральну, в якій знаходиться колиска державності зі столицею в Києві, і «проєвропейську» Західну Україну — є фактом. І хоча політики намагаються говорити про єдиний народ України, «звичайні» громадяни свідомі того, що живуть в «різних Українах», а їх отождення та національна ідентичність великою мірою є наслідком родинних доль, історії та місця проживання. Ця цікава етнічна географія призводить до того, що проблема народу в Україні є складною, вимагає великої пізнавальної вразливості і може розглядатися на кількох рівнях: індивідуальної ідентифікації, колективної ідентичності, а також історичного конструктивізму, пов'язаного з побудовою окресленого образу національної культури.

В аналізах національної проблематики в українській державі спостерігач ззовні може зауважити кілька течій, які творять дискурс етнічності. Перший, що виводиться з класичних положень соціології та політології, робить наголос на національних процесах, які «об'єктивно» розвиваються, концентруючись передовсім довкола питань мови, політичної суверенності чи також національної свідомості. Загрозою для незалежності України тут виступають геополітичні та економічні погляди, які намагаються детермінувати майбутнє існування незалежної української держави. З цією концепцією пов'язана необхідність розбудови української «політичної» нації, за яку відповідальною (за моделлю Ернеста Геллнера) є освіта [6, s. 49—52]. В Україні, подібно до інших країн Східної Європи, разом з відкиненням суспільством комуністичної ідеології в публічному житті, політики та громадські діячі крім політичних питань, пов'язаних зі створенням атрибутів суверенних держав, економічною та соціальною перебудовою, регулюванням національних проблем, опинилися перед необхідністю випрацювати нові освітні та ідеологічні системи, які би формували нові ідентичності громадян національних держав. Взірці, які використовуються у створенні нового образу національної культури, часто спираються на «канон», утворений з метою піднесення цінностей етнічних культур, які в попередніх реаліях радянської держа-

ви були маргіналізовані, а в офіційній історіографії їх оминали або фальшували.

Власне з освітою, творенням нових взірців виховання пов'язана інша течія у поглядах на національні питання в українській державі та інших країнах Східної Європи. В діях національних лідерів можемо зауважити творення нової категорії, яку окреслимо як «вигнайдену історію». Деякі історики, етнографи, археологи, журналісти, конструюючи «нову» візію історії, вибирають певні події з історії власної країни, надаючи їм нових значень та інтерпретацій. Пошук пращурів у древньому минулому, апофеоз давньої політичної величі, виведення генеалогії з мороку історії повинні підкреслити стародавній та історичний родовід. Водночас такі дії супроводжує спроба ідеологічно доказати, що дана національна група є найстаршою, єдиною у своєму роді. Велику роль відіграє у цьому конструювання символічної сфери, яка має вирізнити конкретну спільноту. Звідси у Східній Європі, а також і в Україні, можна було спостерігати розвиток неопоганських рухів. Зачарованість давніми культами також супроводжує фольклоризація та ідеологізація «народної» культури, яка у перетвореній формі стає «парадигмою» національної культури. Прихильники такого варіанту національної культури дошукуються у ній місцевого характеру, вільного від «чужих» релігійних і політичних впливів. Вони підкреслюють первинну «чистість» та моральні цінності сільського життя, вказуючи тим самим на екологічний характер поведінки відповідно до календаря природи.

Наступний спосіб розмірковування про українську етнічність вписується в амбівалентну характеристику щоденності, яка творить колаж пострадянської спадщини (яку видно у сірих багатоповерхівках з великої плити, відсутності перспектив, безробітті, впливах російської поп-музики тощо) з новочасною візією духовності, що спирається на філософії вічного життя, обожнюванні природничого початку всесвіту і життєдайної космічної енергії. Це деконструктивно/космічне бачення української культури, яке дехто називає постмодерним, переноситься також на теоретичну рефлексію, присвячену етнічній проблематиці в Україні. У цьому місці варто додати ще одну думку, згідно з якою українська держава стає абсолютно новою, містичним творінням, що роздерте, з одного боку, між просвітянськими концепціями держави, суспільства та національною культурою, опер-

тою на християнську традицію, а з другого боку, устремлінням до знищення картезіанської ідеї поділу на окремі сфери духу і матерії, завдяки чому виникне новий вид трансценденції, опертої на язичницькому баченні космоцентричного *sacrum* [14, s. 16].

Переносючи вказану характеристику сучасних напрямків розмов про етнічність в Україні, пропонуємо помістити її в ширший теоретичний контекст. Розпочнімо з короткого вступу. Інтенсифікація національних рухів у багатьох частинах світу зобов'язує глибше поміркувати над проявами засад і дій, які входять до сфери етнічності. Представники суспільних наук вказують на те, як багато є типологічних і термінологічних розбіжностей щодо цього терміна [8; 9; 12]. Донедавна дослідження етнічності обіймали передовсім проблематику національних меншин, етнічних груп, культурної зміни, культурного ізоляціонізму, категорії дистанції та етнічного стереотипу, а також питання, пов'язані з теорією нації та націоналізму. В теоретичних роздумах про етнічність домінували, перш за все, підходи, які виростили з позитивістського зразка регулювання суспільних процесів. Домінуючим напрямком була спроба впорядкувати визначення та дефініції, побудувати моделі ситуації, а також передбачити явища етнічного характеру.

Суперечка, яка стосується етнічності, є більш актуальною, тим більше, що до 60-х рр. ХХ ст. її вважали зникаючою категорією. Це було пов'язане зі все ще домінуючою в суспільних науках парадигмою інструментального трактування етнічності — дослідження етнічних процесів повинні були привести до передбачення майбутнього, конструювання прогнозів і заспокоювання можливих конфліктів національного характеру. Сфера етнічних досліджень обмежувалася передовсім Європою і Північною Америкою. Занепадницька тенденція етнічності, на думку експертів, виникла з домінуючих економічних і політичних систем у цих частинах світу, які детермінували індивідуальні етнічні ідентифікації. Відповідно до цих положень у західному світі ліберальна доктрина повинна була призвести до ситуації, в якій утвориться новий вид зв'язку, що спирається передовсім на групах інтересу. Тому етнічна ідентичність втратить значення в індивідуальній ідентифікації на користь нового надетнічного зв'язку. В практичній сфері національних розв'язків існуючі етнічні відмінності та оживлення місцевих традиційних культур намагались

помістити в категорії регіональних ідентичностей, уникаючи таких понять як «націоналізм» чи «етнічність». У свою чергу, в Східній Європі посилення владної еліти на марксистську доктрину вказувало на значення нових ідеологічних зв'язків, основою яких мала бути соціальна відмінність [18, s. 16—17]. Обидві орієнтації спиралися на ідеологізованих концепціях і прогнозах, легковажачи не тільки сильними етнічними ідентифікаціями, але також об'єктивними ознаками етнічної відмінності.

У Західній Європі якісна зміна в теоретичній думці про націоналізм відбулася в історії та антропології в половині 80-х рр. ХХ ст. В той час з'явилися ключові праці для подальших роздумів про націю [1; 6; 10; 17]. Посилання на ці книжки стало просто обов'язковим ритуалом теоретичних ініціацій — автор, який цікавиться проблематикою етнічності, повинен зіставити власну дослідницьку проблему з тими вже класичними текстами. Згадані дослідники аналізують процес формування народів через призму «великих оповідей» — політичної економії та історії, а особливі приклади, які були доказами їх тез: розвиток промислу, винайдення друку, урочисті відправи національних церемоній відносять або до сфери високої культури, або також трактують як «винайдені традиції». Таким чином, найважливіші теорії націоналізму зосереджувалися на історичних підходах походження нації та на її політичних рисах.

За Геллером, виникнення націй є наслідком дії націоналізму, який визначає як політичну засаду, «яка говорить, що політичні одиниці повинні покриватися з національними одиницями» [6, s. 9]. Він на основі трьох компонентів: влади, освіти і культурної приналежності представив два види націоналізмів. В габсбурзькому націоналізмі одна група має доступ до освіти і влади, а друга група їх позбавлена. Правителі (привілейована група) належать до вищої культури, підвладні (не мають освіти та влади) належать до народної культури, яку хочуть перетворити в нову вищу культуру. На її основі виникає держава, метою якою є охорона нововиниклої культури. В уніфікованому націоналізмі різні групи знаходяться на відмінному один від другого, але високому культурному рівні (вищих культур), а різниці між ними виникають з браку доступу до влади.

Історію формування націоналізму Геллер представив у трьох модельних фазах, через які пройшло люд-

ство: передаграрна, аграрна і індустріальна. Нації виникли лише на третій стадії. Під час переходу від аграрного суспільства до індустріального наступила якісна зміна людського життя. Індустріальні суспільства не могли функціонувати без загальної писемності, а також технічної освіти. Ідеєю індустріального суспільства є еволюція, а тому готовність до змін і пов'язана з цим мобільність. Члени таких суспільств беруть участь у безперервному процесі комунікації, який можливий завдяки уніфікованій, спільній мові та письму. Завдяки цьому стає можливим зростання освіти, яка перестає бути відмінною рисою представників високої культури, а стає необхідним атрибутом для забезпечення гідного життя громадян. «Освіта стає найціннішою інвестицією і джерелом нашої ідентичності» [6, s. 49]. Тому необхідним є поширення освіти, яка для всіх суспільних одиниць, крім держави, є надто дорогою. Держава стає відповідальною інституцією за творення культури і, таким чином, виконується основна засада націоналізму, яка передбачає пов'язання держави і культури. Період переходу до індустріальної епохи є періодом входження в епоху націоналізму, який формує нації. Додаймо ще геллерівські визначення нації. Згідно з культурною дефініцією, нацією є люди, які беруть участь в тій самій культурі, що окреслюється як «система ідей, знаків, асоціацій, способів поведінки і порозуміння» [6, s. 16]. Волонтерська дефініція окреслює націю як ситуацію, в якій люди вважають, що належать до того самого народу.

Важливе становище в сучасній теорії нації зайняв вже згадуваний Бенедикт Андерсон. Для нього формування нації є також історичним процесом, натомість формування європейського націоналізму він розглядає в контексті культурних коренів. Він вважає, що націоналізм є видом нової форми свідомості (виникає в кінці ХVІІІ ст.), який разом з національною приналежністю трактує як культурні артефакти, що зрозумілі тільки тоді, коли докладно придивитися до процесів їх формування [1, s. 18]. Історію формування європейського націоналізму він відносить до ширших культурних систем, які попереджували появу тої форми свідомості, тобто до релігійної спільноти і династичної монархії [1, s. 25—34]. Важливим достоїнством тези Андерсона є те, що він звертає увагу на онтологію націоналізму. Однією з поставлених проблем є питання щодо відсутності філософських роздумів про теорії націоналізму. Андерсон вказує на

спорідненість національних уявних спільнот з релігійними. Разом із занепадом великих релігійних спільнот і внаслідок прогресуючої секуляризації життя в Європі, націоналізм заповнив простір у філософській думці про сенс людського життя. Націоналізм є світською формою перетворення неминучості в сталість (безперервність, постійність), надання змісту випадковості. «Магія націоналізму полягає в перетворенні випадку в призначення» [1, s. 24—25].

Виникнення народів Андерсон локалізує в другій половині XVIII ст. Однак він звертає увагу на цілковите панування етноцентризму над націоналізмом в тогочасній теоретичній думці. Тому вказує на одні чинники зародження європейського націоналізму, в основі якого лежали поширення друку і завдяки цьому утворення горизонтального зв'язку національної спільноти, та інші в країнах Латинської та Південної Америки, де націоналізм був наслідком упередження до давніх співвітчизників і розвитку бюрократії. Андерсон створив антропологічну дефініцію народу, який є політичною уявною спільнотою, неминуче обмеженою і суверенною. Існування нації є можливе завдяки існуванню горизонтального укладу солідарності, в ім'я якого люди віддавали життя для наступних поколінь [1, s. 19—21].

До теоретиків, які вказували на історичність у підходах до національної проблематики, відноситься Ентоні Сміт. Він увів у термінологію поняття *etni*¹, перехідного етапу між етнічною групою і нацією. *Etnia* може бути горизонтальною — стосуватися в той час окресленої групи людей, які відрізняються від інших якимись чинниками (наприклад, походженням) або вертикальною, яка з культурного погляду охоплює багато людей (спільнота мови, релігії). Сміт наголошує на сильній ідентифікації членів нації зі спільнотою історичною, що часто ідеологи використовують, посилаючись на моменти історичного тріумфу [17].

Наведені погляди відносяться до історичних підходів у трактуванні нації і націоналізму. Автори концентруються на культурних коренях націоналізму, спостерігаючи і аналізуючи довготривалі політичні, економічні та мовні процеси, які протягом віків привели до поступового формування націй. Відмінні теоретичні підходи до проблематики націй запропону-

вав Флоріан Знанецькі. Для нього генеза народу не є історичним процесом, а культурним, який ініціює невелика група інтелектуалістів. «Формування суспільства з національною культурою починається з відносно малого суспільного ядра, вплив якого поступово розширюється і врешті охоплює мільйони людей» [20, s. 44]. Національна культура не є багажем вікового національного досвіду, а свідомим діями індивідуальних передовиків: письменників, істориків, етнографів, які творять її шляхом синтезу традиційних регіональних культур.

Однією з найважливіших ідей у дослідженнях про блеми нації і націоналізму є проект «винайденої традиції». Її духовний батько британський історик Ерік Гобсбаум стверджує, що «винайдена традиція» охоплює як «традиції» абсолютно вдумані, збудовані від початків і офіційно впроваджені в життя, так і ті, які виникають у важкий для відстеження спосіб у короткому, конкретному періоді часу, а їх рисою є те, що вони швидко закріплюються. «Винайдені традиції» означають дії ритуального або символічного характеру, якими керують явно або мовчазно прийняті правила. Ці дії повинні прищеплювати людям певні цінності і норми поведінки через постійне повторювання — що, фактично, забезпечує продовження минулого. Як правило, ці дії прагнуть встановити зв'язки з відповідним їм минулим часом. Особливість «винайдених традицій» полягає у тому, що їх зв'язок з минулим значною мірою твориться «штучно». Ці традиції відповідають на нові ситуації таким чином, що набирають форми нав'язування до давніх ситуацій або встановлюють своє власне минуле через «обов'язкове» повторювання. «Винайдені традиції» появляються найчастіше в ситуаціях, коли бурхлива трансформація суспільства послаблює або нищить суспільні зразки, відповідно до яких були запроєктовані «давні» традиції, а це явище є там, де відбуваються важливі і швидкі зміни в сфері дії держави. Традиції такого типу вдається легко прищепити на базі «старих», а ритуали чи символіку часто запозичують з досить широкої гами таких джерел, як релігія, придворний церемоніал, фольклор [10, s. 9—14]. Наведені теоретичні підходи, незважаючи на методологічні та концептуальні відмінності, говорять про існування нації як реального буття. Таким чином, національна спільнота може бути історично сформованим процесом або інтелектуальною конструкцією. В останні роки з'явилися ідеї, які став-

¹ Слово *etnia* походить з французької мови: *ethnie*. *Etnia* визначається як ідеальний тип, який стосується людських спільнот, що мають спільні культурні корені.

лять під сумнів дотеперішні розмірковування про націю. Роджерс Брубейкер запропонував трактувати нації як інституціоналізовані форми, як практичну категорію, можливу подію [4]. На його думку, зміну дотеперішніх інтерпретацій нації як реального буття спричинили кілька подій. Зацікавлення формами мереж змінило дотеперішній спосіб комунікації людей, які творять національні спільноти. Індивідуалізм поведінки та вплив постмодернізму, який вказує на фрагментарність, ефемерність і ерозію сталих форм і чітких границь, підірвали аксіоми про стале (незмінне) існування національних груп [4, s. 15—16].

Також відносно новими є праці, які вказують на інші, щоб не сказати альтернативні, форми творення національної ідентифікації. Вони не стосуються офіційних державних способів конструювання національної культури, але пов'язані з «малими оповідями» — щоденною приземленою поведінкою і «банальними» формами життя. Вони наголошують на чуттєвих і позбавлених роздумів діях, які зв'язані з місцем проживання в межах національного простору [3; 7].

М. Білліг критично підходить до перформативного відтворення національної ідентичності, яке пов'язане видовищним характером етнічної приналежності. Він вважає, що сьогодні, маючи справу з дуже сильним впливом засобів масової інформації та популярної культури, для етнічності важливішими стали несвідомі аспекти національної приналежності, ніж участь в церемоніях і «національних» подіях. Національна ідентичність репродукується в щоденних, призвичаєних ситуаціях, а її ознаки стимулюються/відтворюються в радіо чи на телебаченні — в новинах чуємо про національну економіку, спортивні журналісти кричать, що «наші» забили гол, або дивимося національні версії популярних ток-шоу. Сама назва його книжки окреслює зміну сфери зацікавлень: *Банальний націоналізм* [3].

Твердження Білліга надихало Тіма Еденсора, який також зайнявся звичайними, приземленими формами національної ідентичності. Вона твориться з пунктів великої культурної матриці, що постачає велику кількість сполучень і вузлів, яким влада намагається приписати визначені значення [7, s. 10]. Ключовими поняттями в його інтерпретації є простір, уявлення, матеріальна культура і репрезентації, що постачають «корисну збірку взаємно пов'язаних контекстів, які показують національну ідентичність як явище дина-

мічне, сумнівне, різноманітне і побіжне» [3, s. 10]. У своїй книжці він особливу увагу звертає на аналіз сільських національних краєвидів, які репродуковані у фотографіях і фільмах, домашнього простору, загальних вмінь і поточних ситуацій («національних» способів керування автомобілем, паркування тощо), розвитку автомобільного промислу чи закупівлі товарів у магазинах. Його власне цікавили ці «нерозривно поєднані і стислі, просторові, матеріальні, перформативні, втілені і зв'язані з репрезентацією способи експресії та досвіду національної ідентичності, які разом становили комбінацію засобів, подібних до широкої матриці, яка могла використати одиниці з метою актуалізації почуття національної приналежності» [7, s. 10]. Завдяки їм можливе виявлення великої кількості способів вираження ідентичності, що містяться в матриці, поля якої зникають, змінюються або їх заступають нові.

Отож ми представили — з очевидних причин лише в загальних рисах — теорії, які принципово вплинули на сучасний дискурс етнічності в гуманітарних науках, передовсім в історії та антропології. Однак для повної картини цього дискурсу необхідно пригадати класиків етнічності, яких неможливо оминати у розмові про сучасні теоретичні роздуми на тему нації та націоналізму. Тут варто звернутися до старої, але ще й сьогодні важливої теорії Ернеста Ренана, яку вважають за першу системну теорію, присвячену проблематиці нації. На його думку, нація є новим явищем в історії, яке не потрібно отожднювати з іншими формами людських спільнот (роди, племена, давні і сучасні імперії, релігійні спільноти, сучасні держави тощо). Ренан переконує, що націю не можна пов'язувати з династією, расою, релігією чи мовою — основою її буття є людська потреба у спільноті, яка набагато сильніша від мовної спільноти. Нація — це, передовсім, вираження духовної потреби визначеної групи людей до спільного життя, збереження культурної традиції, отриманої від попередніх поколінь, та прямування до спільної мети. Нація є «щоденним племісцитом», солідарністю, яка виступає результатом почуттів до понесених жертв і до жертв у майбутньому [16].

У контексті побудови української історії потрібно пригадати концепції етнічності Макса Вебера, в якій ключову роль відіграє віра людей в спільне походження. Вона виступає суспільною сполучною ланкою, не-

зважаючи на те, чи це відповідає дійсності, тобто до якої міри кровні зв'язки дійсно є між членами групи. Віра у спільну етнічну приналежність може породити почуття подібності між окремими етнічними групами, яке може пережити навіть їх зникнення і пізніше асоціюватися зі спільною етнічністю, що найчастіше можливе в межах мовної групи. Там, де триває пам'ять джерел спільноти, почуття ідентичності є дуже сильним. Вебер згадує так звані спільні культурні блага, які є носіями пам'яті про спільне походження. До них відносяться політична історія, релігійний культ (тривалі зв'язки з давнім культом), кровні зв'язки та інші пов'язання. Великий вплив на віру в етнічну спорідненість мали відмінності у зовнішньому вигляді, одязі, харчуванні. Відмінні елементи (наприклад, стиль зачіски, носіння бороди) ставали знаками етнічної приналежності і набирали характеру різниць. У розмірковуваннях про корені етнічних груп Вебер впровадив поняття племені. Племінна свідомість, на відміну від етнічної, витворюється не через походження від спільного предка, а через спільний політичний досвід. Незважаючи на відсутність реальних кровних зв'язків, плем'я прийняло символізм споріднення і племінний культ. Отже, етнічна група є спільнотою людей, яких об'єднує віра у спільного предка, а плем'я є формою суспільної організації, основою якої є етнічна група або її частина, що характеризується визначеною територією, структурою і етнонімом.

Звернемося ще до Фредеріка Барта (1969), для якого етнічність є формою суспільної організації різниць. Центральним пунктом наукового аналізу феномену етнічності повинна бути етнічна межа, яка визначає групу, а не охоплений нею культурний матеріал. Етнічність для Барта є явищем процесуальним, суть якого полягає у постійному конструюванні етнічних кордонів. Межі дають змогу визначити вміст цілої системи і позитивно оцінити універсум власної культури. Тому етнічність є в розумі членів етнічної групи, і власне вони через визначення її меж конструюють свою ідентичність. Отже, етнічна ідентифікація є більше суспільною формулою, ніж визначеним культурним комплексом.

Після цієї теоретичної частини перейдемо до східноєвропейського контексту. Політичні зміни, пов'язані з розпадом Радянського Союзу, спричинились до виникнення нових держав. Занепад комунізму, виникнення незалежної України, Литви, Латвії, Естонії оче-

видним чином змінили життя людей в цій частині світу. Водночас, такі потужні зміни мусіли потягнути за собою наслідки, зв'язані з побудовою нових державностей, політичних ідеологій, зразків перебування при владі. Очевидно, що змінилася також перспектива сприйняття історії. Видатні європейські гуманісти намагалися ревізії дотеперішніх поглядів на тему значення етнічності у визначенні національної ідентичності, особливо громадян новоутворених держав. Ганс Георг Гадамер підкреслював глибокий зв'язок, який поєднував «нову» історичну свідомість з дієвим і суспільним формуванням сучасних національних держав. Він стверджував, що для визначення національної ідентифікації в кінці ХХ ст. істотного значення набули історичні науки, за допомогою яких суспільства і їх еліти прагнуть обґрунтувати етнічну ідентичність на основі власного історичного минулого. Ці дії скеровані на спроби локалізувати людину і традиції суспільств на основі власних місцевих традицій. Цей напрямок став найбільш видимий у тих суверенних державах, які виникли щойно в найновішій історії [5, s. 31].

Сигналізований Гадамером напрямок простежується в державах, які одержали незалежність на початку 90-х. Колишній Радянський Союз став ареною, на якій, як вже згадувалося, важливу роль відігравали історичні родоводи, біблійні генеалогії, розвиток неоязичницьких рухів. В Україні ідея початків української держави, суперечка про спадщину Київської Русі, різні інтерпретації історії також стали частиною політичного і історичного дискурсу. Деякі ідеї чи концепції, які оминала офіційна історіографія, відігравали чи й надалі відіграють певну роль в конструюванні візії України як виняткової держави. Як характерні приклади зв'язку історичної оповіді з етнічністю наведу концепції, які вказують на початки України в біблійних часах чи називають її прабатьківщиною індоєвропейських народів, а також певного виду українську версію арійської теорії. Ці теорії мають підтримку в деяких середовищах інтелігенції, журналістів, політиків чи науковців; в свою чергу, вони викликають здивування і недовіру як російських вчених, так і представників суспільних наук із західноєвропейських університетів. Теорії та наукові докази, які багато істориків, соціологів, політологів чи антропологів відкидають з огляду на їх «ненауковий», а часом навіть зманіпульований характер, на мою думку, є дуже цікавим матеріалом, який дає змогу зрозумі-

ти сучасні етнічні процеси, що розвиваються у Східній Європі. Вважаю, що у таких історичних оповідях не є найважливішим встановити «історичну правду» чи довести правдивість або фальшивість окремих тез. Важливим є знайти інтерпретаційний ключ, який дасть можливість зрозуміти дії цього виду.

В середньовічному літописі «Повість минулих літ», складеному монахом Нестором, історія руських земель починається після великого потопу. Сини Ноя: Сем, Хам і Яфет розділили між собою усі доступні землі. Басейни річок Дніпро, Десна і Прип'ять, а отже простори, які більш-менш покриваються з територією України, опинилися під владою Яфета [11, с. 17—18]. Апелювання до біблійного родоводу в цьому моменті не випадкове. Український історик Юрій Канигін пропонує власний погляд на початки України, стверджуючи, що в Біблії декілька разів згадуються згадки про українців. Перша є вже в «Книзі Буття», коли йдеться про народ Тувал. Відповідно до цієї інтерпретації українці походять від Каїна [19, с. 22]. Потомком Каїна в п'ятому поколінні був Ламек, який народив кількох синів, а серед них Тувал-Каїна. На 182-му році життя у Ламека народився черговий син, якого він назвав Ной — а той, як вже йшлося, був батьком Сема, Хама і Яфета. Серед синів Яфета були Гомер, Магог, Мадай, Яван, Тувал, Мешек і Тірас (Книга Буття 4.1.—10.5). Канигін серед Яфетових потомків називає тільки п'ятьох, стверджуючи, що від Тувала походять галичани — українці. Давня Україна називалася іменем Тувал або Тірас і означала «край на півночі», про який згадується у іншому біблійному тексті «Книги Єзекиїла». Згадуваний історик водночас доводить, що предки українців виступають у Біблії теж під назвою Магог, яка означає народ, обдарований Богом місією боротьби з войовничими азійськими військами Гога [19, с. 23]. Канигін стверджує, що предки українців були славним Магогом, захисником західнохристиянської цивілізації, який воював з диким варварським Гогом, що походив з північних степів. Здається, маємо тут справу з певним перекрученням біблійного тексту. В «Книзі Єзекиїла» читаємо: «Сину чоловічий! Обернись лицем проти Гога в Магог-землі, проти верховного князя мешехського й тувальського [...]. Ось я проти тебе Гогу» (Єзекиїл 38.2—3) та «Я пошлю вогонь на Магога і на безжурних мешканців» (Єзекиїл 39.6). А тому, всупереч тезі Канигіна, який протиставляє Гога і Ма-

гога, з опису в Старому Заповіті виходить, що Гог є володарем краю Магог; подібно в Апокаліпсисі св. Івана (20.8) Гог і Магог є союзниками, які воюють проти Церкви.

Як приклад історичного конструктивізму можна навести іншу історичну концепцію, яка трактує Україну як колиску індоєвропейських народів. Відповідно до неї, понад 3 тис. років перед Христом над Дніпром знаходилася прабатьківщина індоєвропейців. Українці були першим народом, який розмовляв мовою санскриту, а тому українська мова є найстаршою мовою у світі. На думку Льва Силенка, творця українського неоязичества, українці зробили великий вклад у світову цивілізацію, даючи їй *ведичні* книги, які пізніше стали святими текстами індуїзму в Індії. Звернімо увагу, що провідна думка зв'язку національних культур із санскритом стосується не тільки сучасної візії української культури. У цьому місці варто пригадати ідею з XIX ст. литовського містика і філософа Відунаса про спільне коріння литовської культури і санскриту. В 90-х рр. XX ст. вона знову стала популярною в деяких колах литовських ідеологів. Сучасні неоязичники у Литві, подібно як і в Україні, висловлюють тези про подібність текстів народних пісень з *ведичними* гімнами.

На українське походження *ведичної* культури також звертає увагу Галина Лозко, важлива постать сучасного українського неоязичництва. Вона разом з іншими є редактором неоязичницького часопису «Сварог» та жрицею (*волхвинєю*) української віри. Лозко вважає, що батьківщиною арійських племен були басейни річок Дніпра і Дністра. З цього погляду, на її думку, дуже правдоподібно, що *ведичні* гімни могли укладати родоначальники сучасних українців, тому *ведичні* формули мають велике значення для реконструкції українських вірувань. «Спільні дослідження вчених різних галузей науки переконливо доводять, що світ рослин і тварин, відображений у *Ведах*, — то наша українська флора і фауна (степова зона від Карпат до Дону): дуб, верба, береза, бук, ведмідь, вовк, рись, оса, бджола та інші. Усе це ще раз підтверджує походження *ведичної* культури власне з території України» [13, с. 57]. *Ведичне* походження української культури відіграє значну роль в конструюванні сучасної візії етнічної української культури, пов'язаної майже генетично з екологією і космічною енергією. Лозко конструює модель «правдивого» українця, який повинен дбати про

своє тіло: купатися, носити свіжу сорочку — для того, щоб його душа і тіло були чистими. Завдяки чистоті, любові до життя і природи, відкритості до природи люди отримують спокій духу. «Людина повинна жити синхронно з вібраціями космосу як ритмічний організм (...). Ту мудрість одвічно знали наші предки, ціле життя яких було гармонізоване з космічними циклами природи. Метою усіх свят, пристосованих до річних фаз небесних тіл, було єднання тіла і душі людини з Божими, космічними ритмами природи» [13, s. 56].

Цей специфічний ґатунок оповіді, що вказує на нерозривний зв'язок природи, космічної енергії і надзвичайність національного характеру даного етносу характеризує більшість неоязичницьких угруповань, зрештою, не тільки у східній Європі. Дуже часто в неоязичницькій ідеології провідною виступає думка про рівновагу, гармонію між життям окремої людини і Природою-Матір'ю. Неоязичники шукають нової — відмінної від християнської — духовності, яка базується на «позитивній» моральності, а не на списку заповідей, «нав'язаних» християнськими церквами. Така язичницька етика повинна сприяти повному розвитку єдності людини з оточуючим світом, коли людина була частиною Природи, беручи участь в неперервному циклі народження і смерті — так, як це було в ідеалізованій епосі перед впровадженням християнства.

Українські неоязичники свою віру вкладають в етнічний контекст. Навіть прямо говорять про язичництво як етнічну релігію, а кінець ХХ ст. трактують як час повернення націй до своїх етнічних коренів, що викликано філософією і теологією універсальних релігійних систем, звичайно поєднаних «чужою» державною чи національною домінацією над етнічними суспільствами. «Етнічне відродження» язичницьких релігій вони трактують як об'єктивний історичний процес, який можливий через відкинення християнської ідеології і пов'язаного з тим піднесення власних цінностей етнічних суспільств та шанування прав природи й екології.

Найбільш відомим неоязичницьким угрупованням в Україні, напевно, є *Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра)*, яка виникла в 60-х рр. ХХ ст. у середовищі українських мігрантів у США. Її засновник Лев Силенко є автором книги «Мага Віра» (Могутня Віра), в якій він представив основи релігійно-філософського язичництва, а також «нову», власну інтерпретацію історії України. До 90-х рр. ХХ ст.

РУНВіра відіграла значення передовсім в українських еміграційних середовищах США і Канади, маючи невеликий відгос у Радянській Україні.

Регіональні відділи *РУНВіри*, які називалися станиці, з'явилися в Києві в 1990 році. Головним стрижнем історичних розмірковувань Силенка є апофеоз дохристиянської історії України. В його висновках появляється навіть твердження, що Україна є колискою людської цивілізації. Старожитні віки були часом найбільшої розкоші державних союзів на просторах України. До найбільших військових досягнень предків сучасних українців він відносить походи слов'ян, які проживали в басейні Дніпра, проти візантійських імператорів. Також пізніші військові походи київських князів на південь Європи він характеризує як час найбільших тріумфів давніх українців. Ці досягнення: перемоги і військова експансія були можливі завдяки язичницькому світосприйняттю. Язичницька Україна показується як старожитня, незалежна держава, а про її розкіш мала свідчити рідна культура, не зіпсута згубними християнськими впливами. Оплотом місцевої релігії була віра в єдиного Бога, якого по-різному відчували окремі народи. Богом українців був Дажбог, бог достатку і сонця.

Лозко подібно підкреслює етнічний аспект язичницької релігії. Вона прямо стверджує, що релігії діляться на світові та етнічні. Світові релігії виникають штучно, як справа якогось пророка або «учителя», який починає проголошувати свою науку і представляє власне розуміння Бога. В свою чергу, початки етнічних релігій характеризуються спонтанністю і стихійністю. Етнічні релігії виникають в «натуральний спосіб в межах одного етносу і на його етнічному просторі, поза який не виходять» [13, s. 8].

Мотив фольклору чи також «народної» культури — це улюблений предмет роздумів не тільки осіб, пов'язаних з неоязичницькими угрупованнями. Він з'являється також в контексті побудови нової візії української національної культури. Деякі українські гуманісти, що пов'язані з національним середовищем, конструюють сильно ідеологізований образ українця — доброго землероба. Вони доводять, що оброблення землі походить з просторів сучасної України, а «винахідниками» рільництва були родоначальники українців. Виникнення землеробства пов'язують з археологічною трипільською культурою, яка походить з перелому епохи неоліту та енеоліту, тобто між V і

III тис. до Христа. Трипільську генезу української нації спопуляризував у середині XX ст. археолог Віктор Петров, а одним з аспектів, які його схилили до твердження про трипільське походження українців, було відкриття в цій культурі землеробського посуду. Деякі українські дослідники навіть стверджують, що була «ранньоукраїнська» цивілізація, а її вершинним досягненням стало виникнення держави Аррата, яка займала значні простори сучасної України. Зрештою, культура Аррати мала бути першою цивілізацією після потопу, яка дала світу «сучасні» техніки обробітку землі ще в часи перед цивілізаціями Єгипту і Шумеру [19, s. 26]. Вілсон подає погляди Силенка, Канигіна, Ткачука, за якими трипільці перші в історії людства приручили коня, виготовили мідяні землеробські знаряддя, а також почали використовувати тяглову силу волів. Трипільці навіть були першими експортерами збіжжя до стародавнього Єгипту. Цей напрямок розмірковувань знову можемо поєднати із стародавньою арійською генеалогією української нації. Такого роду тези повинні підтвердити міждисциплінарні наукові дослідження: археологічні або лінгвістичні. Отже, арії, тобто стародавні українці, відповідно до такої візії, повинні бути хліборобами або орачами. Канигін і Ткачук провели етимологічний довід слова «орач». На їх думку, корінь того слова походить від українського божества Ора, а визначення *орії* чи *арії* означають стародавніх *аріїв* в українській мові. Арії в своїй подорожі величезними просторами Європи і Азії на кінець оселилися на теренах сучасної України, а їх держава *Оріана* мала нібито становити центр цілого стародавнього світу [19, s. 24—25].

Пишучи про ідеологічний образ українця — доброго хлібороба, на думку приходить поширений поточний погляд на Україну як землеробську потугу, яка могла би нагодувати цілий світ. Достатньо пригадати романтичну візію безкраїх родючих чорноземів або також телевізійні передачі з Радянської України, в яких бачили сотні комбайнів на фоні урожаю збіжжя. Зрештою, Україна становила важливу ланку в сільському господарстві Радянського Союзу. Тому українці гордяться певного роду пафосом обробітку землі і, навіть місією ділення своїми «землеробськими» знаннями з іншими народами. В ідеологічному дискурсі навіть українські емігранти в Північній Америці та Австралії представляються як такі, хто завдяки інтуїтивному і «генетичному» зв'язку із землею

поселилися на найродючіших ґрунтах. Обробіток землі повинен був сформувати багато рис, які вважаються національними: терпеливість, витривалість, працьовитість, а також лагідна, дещо меланхолійна вдача. Нарешті, можливо також завдяки «міфу доброго хлібороба» можемо повернутися до біблійного родоvodu. Як уже згадувалося, в одній із концепцій українці походять від Каїна, вбивці свого брата. Тому розміщення злочинця в міфічній генезі нації може породити сумніви, чому родоначальник українців є негативним героєм біблійної історії. Можливо, відповідь є, власне, в *Старому Завіті*: звичайно, Каїн отримав від Бога знак і дав початок цілому роду, але, до того ж, на відміну від свого брата пастуха, був хліборобом. Отже, на початку історії був хлібороб.

Представлені наукові теорії найчастіше трактують не надто поважно, як псевдотеорії, що не мають забезпечення у «достовірних» історичних джерелах, або як прояви національної мегаломанії, які в кінцевому висліді можуть стати базою так званих націоналістичних позицій. У випадку України, подібно до інших частин східної Європи, маємо справу з явищами, які через творення символічної сфери, пов'язаної з визначеним історичним минулим, вписуються в категорію «винайдені традиції». Вона появляється в той час, коли дотеперішні форми функціонування суспільства, структура влади та пов'язані з ними традиції перестали справджуватися у сучасній реальності і їх потрібно було замінити новими [10]. Часом ці «нові традиції» виникають на ґрунті старих релігій, фольклору чи також добре знаних символів. Проте змінюються їх значення. Для потреб ідеології давні пісні та звичаї модифікуються і пристосовуються до нових потреб. Вони також стають корелятами національних культур, причому істотними є емоції та суперечки, які вони збуджують сьогодні.

Подібно виглядає питання «винайдені історії». Неістотна тут так звана історична правда, а символічне і політичне звучання такого роду конструкції. Творці національних ідеологій найчастіше мусять самі створити історичне минуле, на яке могли би покликатися. Така історія буває наполовину фіктивною, а часто і повністю вигаданою. Також не випадкове покликання на так звані народні культури і фольклор, адже в поточних міркуваннях власне в них шукається історичної неперервності та збереження місцевих традицій.

Проте не можна трактувати «винайдену історію» в категорії правди чи фальшу, а як певну конвенцію мовлення про минуле. Важливішу роль тут відіграє історична оповідь, спосіб представлення національної історії та її конструювання, ніж реальна подія. Гобсбаум звертає увагу на те, що «традиції», які справляють враження старих або також приписують собі давнє походження, фактично формувалися сьогодні або сьогодні були вигадані і поширені з допомогою сучасних технік комунікації [10]. Проте винайдена історія: біблійні родоводи, апеляція до стародавніх часів у контексті етнічної історії не є науковим надуживанням, проявом мегаломанії і викривленням науки — хоча, очевидно, можна на неї дивитися і з такої перспективи; вона є чимось значно важливішим. Вона стає вимогою визначеної історичної та політичної ситуації. Віддаймо, на кінець, голос Бенедиктові Андерсену: «Приписування собі довгої історії було за певних історичних обставин неминучим наслідком «новизни» [1, s. 12]. Як бачимо, не відноситься це тільки до минулого.

1. Anderson B. Wspólnoty wyobrazone / B. Anderson. — Kraków, 1997.
2. Andruchowycz J. Ostatnie terytorium / J. Andruchowycz. — Wołowiec, 2002.
3. Billig M. Banalny nacjonalizm / M. Billig. — Kraków, 2008.
4. Brubaker R. Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie / R. Brubaker. — Warszawa ; Kraków, 1998.
5. Gadamer H.G. Dziedzictwo Europy / H.G. Gadamer. — Warszawa, 1992.
6. Gellner E. Narody i nacjonalizm / E. Gellner. — Warszawa, 1991.
7. Edensor T. Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne / T. Edensor. — Kraków, 2004.
8. Ethnicity / ed. J. Hutchinson, A.D. Smith. — Oxford ; New York, 1996.
9. Fenton S. Etniczność / S. Fenton. — Warszawa, 2007.
10. Hobsbawm E.J. Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji / E.J. Hobsbawm // Tradycja wynaleziona / red. Hobsbawm E, Ranger T. — Cambridge, 2008.
11. Kroniki staroruskie / red. F. Sielicki. — Warszawa, 1987.
12. Lawrence P. Nacjonalizm. Historia i teoria / P. Lawrence. — Warszawa, 2007.
13. Łozko H. Rodzima wiara ukraińska / H. Łozko. — Wrocław, 1997.

14. Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka / W. Pawluczuk. — Kraków, 1998.
15. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia. — Poznań ; Warszawa, 1984.
16. Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? / E. Renan. — Paris, 1934.
17. Smith A.D. National Identity / A.D. Smith. — New York, 1991.
18. Szykiewicz S. Konflikt tożsamości, tożsamość w konflikcie / S. Szykiewicz // Konflikty etniczne. Źródła — typy — sposoby rozstrzygnięcia / red. I. Kabzińska-Stawarz, S. Szykiewicz. — Warszawa, 1995.
19. Wilson A. Ukraińcy / A. Wilson. — Warszawa, 2002.
20. Znaniecki F. Współczesne narody. Socjologiczne studium ewolucji narodów / F. Znaniecki // Współczesne narody. — Warszawa, 1990.

Lukasz Smirski

ON HISTORICAL CONSTRUCTIVISM CONTEXTUATED BY ETHNICAL DISCOURSE IN UKRAINE

In the article have been considered several aspects of problems connected with historio-political constructivism in Ukraine; attention has been paid to formation of differential rituals of the Ukrainian state after proclamation of independence at 1991. The author especially concentrates his study on views and ideas that had been or still are popular, but functioned as if «in the second level of circulation» of Ukrainian political discourse. Here have belonged whichever Biblical genealogies and historical reconstructions as well as suggestions that the territory of contemporary Ukraine had been a cradle of civilization, historically situated in the centre of the world.

Keywords: Ukraine, cradle of civilization, ploughman, Christianity, Paganism

Лукаш Смирски

ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНСТРУКТИВИЗМ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ДИСКУРСА ЭТНИЧНОСТИ

В статье рассматривается несколько аспектов проблематики, связанной с историко-политическим конструктивизмом в Украине; обращая внимание на образовании различных обрядов украинского государства после провозглашения независимости в 1991 году. Особенно сконцентрируюсь на тех взглядах и идеях, которые были или есть популярными, но функционировали как бы в «другом обиходе» украинского исторического дискурса. Имено в виду всяческие библейские генеалогии и исторические построения, утверждения, что территория современной Украины является колыбелью цивилизации, исторически расположенной в самом центре мира.

Ключевые слова: Украина, колыбель цивилизации, пахарь, христианство, язычество.